

ВНУТРІШНЄ МОВЛЕННЯ ЯК ВИЯВ НЕВЛАСНЕ-ПРЯМОЇ МОВИ

Орієнтація сучасних лінгвопоетичних досліджень на комплексне вивчення особливостей ідіостилю митців слова з позицій антропоцентричної мовознавчої парадигми, в основі якої лежить тріада “світ – мова – людина”, зумовлює посилену увагу дослідників до з’ясування специфіки використання засобів образності на всіх вербально-семантичних рівнях мови. У контексті цього лінгвістичного напрямку особливої актуальності набуває питання синтаксичного структурування поетичного тексту з залученням конструкцій “чужого мовлення”, які в лінгвопрагматиці розглядають як комунікативну стратегію перемикування кодів мовлення й мовця і позначають терміном “внутрішнє мовлення”, а в лінгвостилістиці – “невласне-пряма мова”.

У пропонованій статті зроблено спробу систематизувати різні підходи до тлумачення понять “внутрішнє мовлення” і “невласне-пряма мова” у лінгвістиці та щодо застосування прийомів уведення конструкцій внутрішнього мовлення у поетичний текст.

Теорія мовних актів, спрямована на дослідження одиниць вербальної комунікації як інтенційно й ситуаційно зумовлених, граматично й семантично організованих висловлень мовцем з наміром викликати в адресата певну реакцію (Дж.Остін, Дж.Сьорль, П.Стросон), набуває нових дослідницьких орієнтирів. На перше місце висувається проблема породження та сприйняття мовлення, його зв’язку з мисленням, нейропсихологічного підґрунтя мовленнєвих процесів тощо [16, 609 – 611]. З цих позицій поняття “внутрішнє мовлення” (або ендофазія) трактується як: 1) “превербальний етап породження мовлення, результатом якого є формування схеми майбутнього висловлення, частково вербалізованої за рахунок ключових слів, предикатів, які несуть головну, найбільш істотну інформацію...” і 2) “внутрішнє промовляння, розмова “про себе”, викликана труднощами розв’язання завдань або прийняття рішень, комунікативним шумом” [16, 68].

За словами Л.С.Виготського, породження мовлення відбувається на кількох етапах: першою ланкою є настанова, мотивація мовлення; друга ланка – думка, оформлення якої перебуває між мотивом та “опосередкуванням її у внутрішньому слові”; третій етап – внутрішнє мовлення як перетворення думки у висловлення; четвертий етап – це опосередкування думки в значеннях слів, тобто процес лексичної, морфологічної і синтаксичної вербалізації думки [4, 359].

З погляду прагматичної теорії поняття “внутрішнє мовлення” кваліфікують як прагматично “заряджену мовну одиницю” у побудові тексту або спосіб художнього відображення внутрішнього світу персонажа, психічних переживань. Дослідники художнього (зокрема поетичного) тексту поняття “внутрішнє мовлення” переважно ототожнюють із поняттям “невласне-пряма мова”, позначаючи різними термінами: “невласне-пряма

мова” (О.О.Андрієвська), “вільна пряма мова” (Н.Ю.Сахарова), “зображене внутрішнє мовлення” (Г.Г.Ярмоленко), “художньо трансформоване внутрішнє мовлення” (Н.І.Сакварелідзе), “внутрішня рефлексія” (І.М.Семенов) та ін.

У стилістиці мови терміни “внутрішнє мовлення” і “невласне-пряма мова” трактують як своєрідні синтаксичні одиниці за формальною організацією, що функціонують у різних стилях мови. За визначенням А.Й.Багмут, невласне-пряма мова – це “введена в авторський текст чужа мова, яка зберігає особливості живої мови персонажа... Нерідко становить значний за обсягом монолог (роздум), оповідь особи, про яку мовиться...” [20, 373]. Дослідниця наголошує на тому, що невласне-пряма мова є важливим стилістичним засобом художнього твору, який дозволяє створити текст – не повністю авторський і одночасно без прямого цитування мови персонажа.

Як особливу форму чужої мови, що виникла на основі прямої і непрямої мови, розглядає невласне-пряму мову М.К.Міліх. На її думку, це стилістичне явище за змістом може бути одноплановим (належати лише персонажу), двоплановим (у разі належності невласне-прямої мови не лише персонажеві, а й авторові) та багатоплановим (за умови приєднання читача до думок персонажа і автора). За формою ж висловлення думок невласне-пряма мова може бути або двоплановою, або одноплановою, а за значенням сприймається винятково як така, що походить від персонажа [14, 191]. Щодо внутрішнього мовлення багатоплановість виявляється за умови переходу персонажа від роздумів до узагальнень. Таким чином, на думку М.К.Міліх, “двоплановість чи багатоплановість простежується передусім у формі висловлення думок персонажів” [14, 192].

І.Р.Гальперін розуміє невласне-пряму мову як стилістичний прийом, який узагальнює і типізує характерні риси внутрішнього мовлення, наголошуючи при цьому на відсутності комунікативної функції у внутрішньому мовленні і наявності її у невласне-прямій (зображеній) мові [5, 48]. Дослідник зазначає, що у невласне-прямій мові поєднуються два її різновиди:

- 1) опосередковано-пряме мовлення (спосіб передачі вимовленого, реально озвученого мовлення);
- 2) зображене мовлення (спосіб художнього зображення внутрішнього стану героя).

На думку вченого, останнє не є формою передачі мовлення персонажа: “зображення внутрішнього стану героя, його думок, почуттів і переживань є цілком особливим явищем, яке не слід з огляду на його специфічні особливості змішувати з озвученим мовленням і способами передачі висловлення” [5, 203]. І.Р.Гальперін також вказує, що в зображеному мовленні реалізуються два плани викладу: авторський план і план персонажа, що відбувається і в опосередкованому мовленні. Аналізуючи зображене мовлення, автор визначає його як “спосіб образно-естетичної трансформації психологічного явища”, тобто внутрішнє мовлення, що служить для

передачі думок і почуттів героя в формі, доступній для зовнішнього сприйняття [5, 211].

Невласне-пряма мова – це явище не тільки стилістичне, яке ізольоване від мовної оболонки, а й синтаксичне. Ще М.М.Бахтін зауважував, що граматики та стилістика збігаються і розбігаються у будь-якому конкретному мовному явищі: при розгляді його у системі мови виявляється граматичне явище, у індивідуальному висловлюванні – стилістичне. Також автор зазначав, що сам вибір мовцем певної граматичної форми є актом стилістичним [2, 244].

О.І.Калугіна зазначає, що невласне-пряма мова вживається в основному “для передачі думок, почуттів, переживань дійових осіб і, рідше, для передачі фактично вимовлених слів і діалогів” [9, 35]. М.С.Поспелов розглядає її виключно як явище синтаксичне: “невласне-пряма мова не є відтворенням чужої мови, а служить у складі авторської мови засобом безпосередньої передачі від особи автора внутрішнього мовлення персонажа, його роздумів, нерозуміння, питань”, а отже, є своєрідною передачею монологічного мовлення персонажа. У цьому розумінні він відрізняє її від “вільної форми непрямой мови” [13, 220].

С.П.Бевзенко визначав невласне-пряму мову (вільну непряму мову) як особливий стилістичний прийом, за допомогою якого автор глибоко розкриває внутрішні почуття героїв, їхні думки, переживання, прагнення, що становить суміш непрямой мови з елементами прямої. Тобто “це так зване внутрішнє мовлення, яке передається письменником шляхом ніби перетілення у свого героя” [19, 411].

Г.М.Чумаков, навпаки, розглядав невласне-пряму мову як один із п'яти основних типів передачі внутрішнього або зовнішнього чужого висловлювання, включеного в суцільну авторську розповідь з лексичними, морфологічними, синтаксичними, інтонаційними ознаками, головною з яких є “поєднання суб'єктно-модальних мовленнєвих планів автора і героя”, виділивши основні структурно-семантичні різновиди: з максимально вираженою лінією героя; з ледь помітним виявленням цієї лінії та перехідні типи (в розумінні проникнення мови персонажа в контекст автора та в плані співпереживання того, про що йде мова) [21, 17].

О.С.Полташевська кваліфікує невласне-пряму мову як спосіб передачі внутрішнього і зовнішнього мовлення, в якому більш-менш зберігаються лексико-фразеологічні, інтонаційні, синтаксичні особливості прямої мови, при цьому особові займенники і вищо-часові форми дієслів відповідають планові авторської розповіді. Зберігаються і морфологічні особливості. За словами автора, невласне-пряма мова відрізняється і великою стилістичною виразністю, перевага якої полягає у можливості передавати роздуми і висловлювання героя, а також приховано виражати ставлення автора до цього висловлювання [12, 19].

У дослідженні структурно-композиційних форм зображення художньо-трансформованого внутрішнього мовлення Н.І.Сакварелідзе наголошує на

тому, що для зображення внутрішнього мовлення застосовуються такі синтаксичні структури:

а) пряма мова, в якій внутрішнє мовлення персонажа надходить в розповідь безпосередньо;

б) традиційна форма вільного викладу чужої мови в суб'єктно-мовленнєвому плані автора-оповідача;

в) невласне-пряма мова [15, 6 – 7].

Дослідниця виділяє три структурних форми для відтворення внутрішнього мовлення персонажа:

1) в суб'єктно-мовленнєвому плані автора-оповідача;

2) через інтерференцію двох суб'єктно-мовленнєвих планів;

3) в суб'єктно-мовленнєвому плані самого персонажа.

Саме у другій структурній формі вона розглядає два модифікаційні різновиди: невласне-пряму мову, в якій спостерігається перевага плану автора, та невласне-пряму мову з перевагою плану персонажа [15, 9 – 11].

Г.Г.Ярмоленко, аналізуючи конститутивні ознаки внутрішнього мовлення, розмежовує поняття “внутрішнє мовлення” і “невласне-пряма мова”. Вона вважає, що зображене внутрішнє мовлення орієнтоване на безпосереднє відтворення процесу мислення з перспективи персонажа і є специфічною формою передачі його точки зору [22, 6 – 7].

Розглядаючи психологічний аспект невласне-прямої мови, К.Я.Кусько виділяє два її види: зовнішню невласне-пряму мову (мову екзофазну, зовнішню, вимовлену вголос, фактичну) і внутрішню невласне-пряму мову (мову ендофазну, внутрішню, тиху, неозвучену). На її думку, перший тип невласне-прямої мови є досить поширеним, хоча більш продуктивним є другий генетичний тип невласне-прямої мови, психологічною основою якого є внутрішня мова людини [10, 41]. Характерною особливістю внутрішнього мовлення, на думку дослідниці, є здатність бути внутрішньою за формою і одночасно зовнішньою за орієнтацією. Лінгвістична структура внутрішнього мовлення характеризується діалогічністю, тобто здатністю особистості роздвоювати свій внутрішній голос, що увиразнює художній текст. За словами дослідниці, психологічна діалогічність і полілогічність внутрішнього мовлення є структурно-семантичним компонентом невласне-прямої мови (найбільше це стосується внутрішнього монологу). У внутрішньому мовленні взаємодіють психологічні, лінгвістичні, соціально-психологічні чинники, що сприяє розвитку форм невласне-прямої мови, утворених із внутрішньої невласне-прямої мови [10, 43].

О.О.Андрієвська вважає невласне-пряму мову “мовним засобом передачі не лише мови як словесно-оформленого висловлення, а й, найголовніше, “внутрішньої мови” персонажів, тобто мови не висловленої або і не призначеної для висловлення, мови “для себе” – думок, безпосередніх асоціацій, емоцій тощо – всього потоку свідомості в його цілісній спонтанності у тій формі, що звичайно називають внутрішнім монологом”. Дослідниця виділяє три види невласне-прямої мови за природою зображуваного явища:

1) невласне-пряму мову у вузькому, традиційному значенні цього слова, тобто як одну з форм передачі чужого висловлювання;

2) внутрішній монолог як єдину спроможну форму передачі внутрішнього мовлення, його “потіку свідомості”;

3) невласне-пряму мову не як форму передачі якогось мовного виявлення, а як засіб словесного зображення будь-яких моментів дійсності, “відрізку буття” німої природи з позиції особи, що їх переживає [1, 102 – 103].

З урахуванням лінгвостилістичних критеріїв невласне-пряма мова у концепції дослідниці диференціюється на такі різновиди:

1) “ як форма репродукції, передачі чужого висловлювання;

2) як форма передачі внутрішнього мовлення (внутрішній монолог);

3) як манера зображення неформлених мовою відрізків буття, явищ природи та людського життя з позиції особи, що їх переживає, так звана “зображена мова” [1, 103].

І.А.Бехта характеризує невласне-пряму мову як прийом мовної організації сучасної художньої літератури, головною диференційною ознакою якої є контамінація мови автора та персонажа. Розглядаючи структурно-семантичну типологізацію невласне-прямої мови, в основі якої наявні білатеральні варіанти генетичних видів невласне-прямої мови, автор поділяє зовнішню невласне-пряму мову на такі види: 1) тематична мова; 2) прихована мова; 3) цитатна мова; 4) мова в мові. У внутрішній невласне-прямій мові дослідник виділяє три види: 1) внутрішня рефлексія; 2) внутрішній діалог або монолог; 3) потік свідомості.

Учений зазначає, що внутрішня невласне-пряма мова може набути статусу колективної невласне-прямої мови за умови передачі колективної форми висловлювання [3, 57].

В.А.Кухаренко вважає, що основна функція невласне-прямої мови полягає в зображенні ситуації зсередини, з позиції особи, яка безпосередньо її переживає. Її мовне вираження є поєднанням мовлення персонажа та автора [11, 173]. Дослідниця виділяє три види невласне-прямої мови:

1) невласне-авторська розповідь;

2) опосередковано-пряме мовлення (висловлена невласне-пряма мова);

3) зображене мовлення (внутрішнє невласне-пряме мовлення).

У першому з них динаміка зовнішньої дії не порушується, змінюється лише кут зору її опису. У другому відбувається повторне відтворення раніше озвученого мовлення, яке дослідниця розглядає як надзвичайно економний спосіб характеристики персонажа (автор вибирає репліку, яка, на його думку, забезпечує сприйняття подальшого викладу в цьому ж ракурсі, а іншу ситуацію переказує сам). Зображене ж мовлення надзвичайно економно показує і внутрішній світ героя, і ставлення автора до нього [11, 174 – 175].

В.А.Зименкова до способів вираження внутрішнього мовлення в художньому тексті відносить пряму мову (внутрішній монолог), непряму мову, невласне-пряму мову та безпосередньо авторське мовлення. На її думку, внаслідок тісного переплетення у невласне-прямій мові сфер автора

(носія розповіді) і персонажа (носія внутрішнього мовлення) практично неможливо розмежувати їх в інформаційно-оцінному плані. Наголошуючи на взаємодії цих сфер, дослідниця, слідом за М.М.Бахтіним, підкреслює виникнення двоголосого слова: з перевагою голосу персонажа або автора, що зумовлює виділення “персональної” (персонажної) та “авторської” невластне-прямої мови [8, 34].

Є.О.Гончарова пропонує всі способи передачі внутрішнього мовлення героїв (монолог, діалог, полілог) назвати внутрішнім прямим мовленням на відміну від зовнішнього (озвученого) мовлення [7, 26]. Розглядаючи невластне-пряму мову як самостійний художній прийом передачі внутрішнього мовлення за “участю” автора твору, дослідниця виділяє два її види: 1) “персональна” (персонажна) невластне-пряма мова (за умови значної індивідуалізації мисленнєво-мовленнєвого плану персонажів); 2) “авторська” невластне-пряма мова (з переважанням голосу автора).

Притому вона зазначає, що наукову зацікавленість виявляють випадки стилістичного поєднання “авторської” і “персональної” невластне-прямої мови, коли “при маркованому, “сильному” авторському плані з’являються елементи мовленнєвого ладу персонажів (“авторська” невластне-пряма мова) і, навпаки, в персонально забарвленій невластне-прямій мові знаходить своє вираження авторська точка зору (“персональна” невластне-пряма мова)” [6, 68]. Дослідниця також зауважує, що в рамках невластне-прямої мови можлива рівновага між обома її різновидами, причому обидва зберігають відносну лінгвістичну самостійність.

Щодо стилістичного спрямування цих прийомів авторка вказує на їх особливі відтінки. Так, пряме внутрішнє мовлення дає широкі можливості для опису характеру героїв, у той час як можливості невластне-прямої мови зі стилістичного погляду виражають об’єктивність художнього твору. Отже, на думку Є.О.Гончарової, внутрішнє пряме мовлення і невластне-пряма мова допомагають авторові художнього твору показати те саме явище з різних боків, що увиразнює експресивно-стилістичну розповідь [7, 30].

У колективній монографії “Синтаксична будова української мови” (редколегія А.Й.Багмут, А.П.Грищенко, О.Ф.Дем’яненко, М.А.Жовтобрюх, В.М.Русанівський) Н.Ф.Королевич, покликаючись на В.В.Виноградова, трактує невластне-пряму мову як “засіб експресивної зображальності” [18, 163].

На сьогодні невластне-пряма мова як лінгвістична категорія з маркованими лексико-граматичними ознаками широкоживана в окремих жанрах літератури, є важливим стилістичним елементом індивідуального стилю письменника.

В.Я.Семенюк вважає невластне-пряму мову традиційною і найпродуктивнішою формою передачі внутрішнього мовлення серед інших – прямої і непрямой мов. На її думку, з розширенням функцій невластне-прямої мови відбуваються зміни у структурі оповіді – оповідач відходить на другий план, зберігаючи за собою переважно інформативне призначення. Ця форма

передачі чужого висловлювання сприяє появі внутрішньої діалогізації мовлення тієї особи, яка продукує його [17, 15].

Отже, стилістичну своєрідність невластиво-прямої мови визначає її синтаксична структура. Невластиво-пряма мова – не просто лінгвістичний прийом, а система специфічної передачі внутрішнього плану мовлення персонажа. У ній взаємодіє ціла низка прийомів, рис, особливостей, зумовлених багатьма чинниками. Внутрішнє мовлення є важливим засобом проникнення в психологію героїв, мотивацію їх учинків.

Література:

1. Андрієвська О.О. Поняття невластиво прямої мови та його термінологічне оформлення // Вісник Київського університету. Серія філології та журналістики. – 1959. – Вип.2, Мовознавство. – С. 102 – 108.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 444 с.
3. Бехта І.А. Невластиво-пряма мова в структурі жанру малих форм (на матеріалі американського “short story” XIX – XX століття): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Львівський ун-т ім. І.Франка. – Львів, 1993. – 188 с.
4. Выготский Л.С. Мышление и речь. Психологические исследования. – М.: Лабиринт, 1996. – 416 с.
5. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. – М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1958. – 460 с.
6. Гончарова Е.А. Лингвостилистические особенности “авторской” и “персональной” несобственно-прямой речи // Стилистика художественной речи. – Л., 1977. – Вып.3. – С. 67 – 74.
7. Гончарова Е.А. Способы стилистической организации внутренней речи персонажей в немецком романе воспитания // Стилистика художественной речи: Сб. науч. раб. – Л.: ЛГПИ им. А.Г. Герцена, 1980. – 24 с.
8. Зименкова В.А. Способы выражения внутренней речи в художественном тексте (на материале рассказа Ф. Кафки «Превращение») // Текст и его компоненты как объект комплексного анализа.– Ленинград, 1986.– С. 33-40.
9. Калугина Е.И. Несобственно-прямая речь в современном английском языке // Иностранные языки в школе. – М., 1950. – №5. – С. 26 – 35.
10. Кусько К.Я. Проблемы языка современной художественной литературы. Несобственно-прямая речь в литературе ГДР. – Львов: Вища школа, 1980. – 207 с.
11. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – М.: Просвещение, 1988. – 176 с.
12. Полташевская Е.С. Особенности употребления видо-временных глагольных форм в несобственно-прямой речи в современном английском языке: Вопросы передачи чужой речи: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Львов, 1970. – 26 с.
13. Поспелов Н.С. Несобственно-прямая речь и формы ее выражения в художественной прозе Гончарова 30-40 г.г. // Материалы и исследования по истории русского литературного языка. – М., 1957. – Т.IV. – С. 218-239.
14. Практическая стилистика русского языка. Сборник статей под ред. М.К.Милых. – Ростов: Изд-во Ростов. ун-та, 1971. – 196 с.
15. Сакварелидзе Н.И. Структурно-композиционные формы изображения художественно-трансформированной внутренней речи (на материале английской и американской литературы XX в.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Тбилисский ун-т. – Тбилиси, 1975. – 36 с.
16. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля – К., 2006. – 715 с.

17. Семенюк В.Я. Внутрішнє мовлення: лінгвостилістичні аспекти інтерпретації української художньої прози ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – Київ, 2006. – 20 с.
18. Синтаксична будова української мови / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні; Відп. ред. М.А.Жовтобрюх. – К.: Наукова думка, 1968. – 204 с.
19. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М.Я.Плющ, С.П.Бевзенко, Н.Я.Грипас та ін.; За ред. М.Я.Плющ. – 5-те вид., стер. – К.: Вища шк., 2005. – 430 с.
20. Українська мова. Енциклопедія / В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін. – К.: Укр. Енцикл., 2000. – 752 с.
21. Чумаков Г.М. Чужая речь как лингвистическая категория и проблемы грамматики, лексикологии, стилистики: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Днепропетровск, 1977. – 47с.
22. Ярмоленко Г.Г. Типы и функции изображенной внутренней речи в современной англоязычной прозе: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Одесский гос. ун-т им. И. Мечникова. – Одесса, 1982. – 17 с.

Кардаш Л.В.

ВЗАЄМВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЙ ЗАПЕРЕЧЕННЯ ТА МОДАЛЬНОСТІ

Сучасні лінгвістичні дослідження семантичних категорій дають підстави стверджувати, що заперечення – одна з універсальних когнітивно-комунікативних категорій, які служать адекватній передачі дійсності мовними засобами.

Різні аспекти цієї категорії можуть бути предметом розгляду у філософії, для якої важливе співвідношення дійсності і суб'єкта, що її пізнає; логіки, яка розглядає заперечення як одну із суттєвих операцій у побудові судження; лінгвістики, у центрі уваги якої перебувають системні (парадигматичні) відношення між стверджувальними і заперечними конструкціями та контекстуальні (синтагматичні) зв'язки заперечних речень з попередніми і наступними фрагментами складного синтаксичного цілого цілого, а також характер показників заперечення, які у поверховій структурі репрезентують висловлювання глибинного оператора висловлювання.

Для лінгвістики дискусійними лишаються такі аспекти проблеми заперечення, як її відношення до когнітивно-комунікативної категорії модальності і модальних підкатегорій достовірності, необхідності і можливості (Є.Шендельс, В.Адмоні, І.Сусов, О.Бондарко, Т.Беляєва) та розмежування заперечення експліцитного й імпліцитного, диктального і модусного (Ш.Баллі, В.Гак) та ін.

Кваліфікація заперечення як мисленневої, або поняттєвої категорії у сучасному мовознавстві плідно реалізується у проекті побудови функціонально-семантичного аналізу мовних категорій, розроблених О.Бондарко.

Наявність логічної основи, універсальність, давність походження, маркованість (порівняно із ствердженням) виділяють заперечення в особливу